

”אפרים ומנשה כראובן ושמעון”

(בראשית מ”ח, ה)

לפי הכתוב שבכותרת נתן יעקב אבינו, לפני מותו, מתנת בכורה ליוסף, שבעיקרה נועדה רק לכך, שיוסף ייטול בארץ פי שנים מאחיו.¹ בסוף פרק מ”ח, שם, חוזר יעקב על אותה מתנה, אם כי בלשון עמומה במקצת, לאמור: ”ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך” וגו’. ונחלקו הדעות במשמעות המילה ”שכם” כאן.² באותה הזדמנות ברח יעקב ברכה מיוחדת את יוסף ואת בניו,³ אפרים ומנשה.⁴ גם המתנה וגם הברכות לאפרים ולמנשה, ובייחוד לאפרים,⁵ השפיעו רבות וישירות על תולדות שבט אפרים ומעשיו, לפי הנרמז בכמה מקומות במקרא⁶ ובעקיפין השפיעו על כל ישראל, וזאת אני מתכוון להוכיח במאמרי זה.

הנחה מוקדמת

אני יוצא מתוך הנחה, שהסברתי במקום אחר,⁷ שכל האמור לעיל עשה יעקב ליוסף ולבניו במסגרת כמה מעשים והשתדלויות, שעשה לפני מותו, כדי להקדים רפואה למכת ההתבוללות, שלפי שצפה ברוה”ק, תכה בצאצאיו במצרים במידה כזאת, שלא ירצו לצאת ממנה ולשוב לארץ בבוא הזמן. ולמה עשה יעקב כל זאת דווקא ליוסף ולבניו? לא רק מפני שאותו ”אהב מכל בניו”⁸ ולא רק כגמול על החסד שעשה לו ולכל ביתו בכלכלו אותם כל ימי הרעב, שהיה במצרים ובארץ כנען⁹; אלא גם בגלל שתי סיבות נוספות:

1. ראה דהיי”א ח’, א; בבלי ב”ב קכג, ע”א; הוריות ו, ע”ב ובמפרשים לכתוב: רש”י, רש”י ועוד.
2. ראה ת”א, רש”י (ד”א), רש”י, אייע ורד”ק.
3. את הבנים ברח ביוזמה של יוסף.
4. בראי מ”ח, טו-טז, כ.
5. שם, שם יז-יט.
6. דהיי”א ז, כ-כב; תהלי ע”ח, ט; ס”ח, כא.
7. במאמרי ”ואני בבואי מפדן מתה עלי רחלי” וגו” שבספרי ”בשבילי מקרא ורש”י” מעמ” 38 ואילך ובייחוד עמ” 39.
8. בראי ל”ז, ג.
9. שם, מ”ה, י.

א) יעקב ראה שכל שלוש עשרה השנים, שהיה יוסף לבדו במצרים האלילית והמושחתת ועברו עליו שם צרות רבות ובכל זאת לא דבק בתרבות מצרים ונשאר דבוק באמונתו בה.
ב) יוסף הצדיק כמשנה למלך מצרים וכמושל על כל ארץ מצרים⁴⁰, וודאי תהיה לו השפעה חיובית רבה על אחיו ועל התנהגותם.

יתר המעשים שצינתי שם, שעשה יעקב באותה מסגרת הם:
1. השבעתו את יוסף לקוברו דווקא בא"י, במערת המכפלה שבחברון⁴¹, דבר שציוה אח"כ גם ליתר בניו⁴².
2. הזכרת מות רחל אמו וציון מדוייק של מקום קבורתה⁴³. כי ידוע, שמקום קברי האבות קושר אליו את ילדיהם. כאן אני רוצה להוסיף, שגם ה"ברכות", שבירך יעקב את בניו לפני מותו⁴⁴, שש מהן⁴⁵, קשורות לא"י אם מעט ואם הרבה.

השפעת המתנה על יוסף

את השפעת הדברים על יוסף רואים מן העובדה שרק הוא מכל אחיו ציוה את בניו לפני מותו, שיעלו את עצמותיו לא"י, כאמור בסוף בראשית⁴⁶: "פקד יפקד אל' אתכם והעליתם את עצמותי מזה". אמנם בקיום הצוואה ע"י משה רבנו נאמר⁴⁷: "פקד יפקד אל' אתכם והעליתם את עצמותי מזה אתכם"; ומכאן דרשו חז"ל⁴⁸, שגם את עצמות יתר בני יעקב העלו בניו איתם, כשיצאו ממצרים וקברום בא"י. מסתבר, שמדרש זה הסתמך על איזו מסורת המתאשרת אח"כ ע"י חכמי ימי הביניים, כגון: רמב"ן⁴⁹, הנוסע ר' בנימין מטודילה⁵⁰, וע"י חכמים מאוחרים יותר⁵¹; אך אכמ"ל בזה. על כל פנים, במפורש לא הוזכר הדבר בשום מקום במקרא וגם לפי

10. שם מ"א, מ-מד.
11. שם מ"ז, כח-לא.
12. שם, מ"ט, כט-לא.
13. שם מ"ח, ז.
14. שם מ"ט, א-כו.
15. והן של: יהודה, זבולון, יששכר, דן, אשר ויוסף.
16. שם נ, כה.
17. שמות י"ג, יט.
18. מכילתא פ"י, יח.
19. בפירושו לבראי ל"ד, יב.
20. בספרו מסעות בנימין.
21. כגון: אשתורי הפרחי בספרו "כפתור ופרח", ר' אברהם זכותא בספרו "ספר היוחסין" ועוד. (על מסורת זו ומקורותיה העירני בני הרב בנימין נ"י, יישר כוחו!)

המסורת לא נאמר, שהם ציוו את בניי להעלות את עצמותיהם ממצרים לא"י, כמסופר ביוסף.

השפעת המתנה והברכה על אפרים וצאצאיו

השפעת המתנה של סבא יעקב על הנכד אפרים ועל צאצאיו הייתה כמסתבר גדולה מאוד. היא עוררה בהם רצון עז לממש אותה עד כמה שאפשר יותר מהר. ומסתבר עוד, שגם החינוך, שקיבלו בבית יוסף אביהם לאהבת הארץ ולצורך לשוב אליה בבוא המועד, חיזק רצון זה. ומכאן נבין כמה ידיעות מקוטעות וסתומות במקצת, שנמסרו לנו במקרא ושנתפרסמו ע"י חז"ל בתלמוד ובמדרשים.

1. בדהי"א ז', כ-כג נאמר: "ובני אפרים שותלח וברד בנו (של אפרים) ותחת בנו... והרגום אנשי גת הנולדים בארץ כי ירדו לקחת את מקניהם ויתאבל אפרים אביהם ימים רבים ויבואו אחיו לנחמו". (ראה פירוש כמה מהדברים הנ"ל בהערה 22). מתעוררת שאלה: כיצד באו בני אפרים שם לבדם, שלא בצוותא עם עוד אלו שבטיים? ועל כך משיבה הגמרא במסכת סנהדרין, דרך אגב, בדונה בשאלת מיהותם וגורלם של המתים שהחיה יחזקאל הנביא²³. וכן נאמר שם²⁴: "ומאן ניחו מתים שהחיה יחזקאל? אמר רב אלו בני אפרים שמנו לקץ (קץ הגאולה ממצרים) וטעו, שנאמר: 'ובני אפרים שותלח' וכו'. טעותם הייתה, לפי רש"י, שמנו את ארבע מאות השנים²⁵ מברית בין הבתרים, שנכרתה בשנת שבעים לאברהם אבינו; ואילו גזירת "הגרות" תחילתה מן הולדת יצחק, שלושים שנה אחר כריתת הברית. לעני"ד, הייתה טעותם גם בזה, שבברית בין הבתרים נאמר: "וזור רביעי ישובו הנה", ואילו בני אפרים היו רק דור שלישי ליוסף*.

2. תה"ל ע"ח, ח-ט: "ולא יהיו כאבותם דור סורר ומורה... בני אפרים נושקי רומי קשת הפכו ביום קרב". לפי המכילתא²⁶, גם פסוקים אלה רומזים לאותו מקרה. וכן

22. הפירוש הוא עפ"י "דעת מקרא": "גתי היא כנראה גיתים שליד רמלה של ימינו, שהייתה "בקרן דרומית של נחלת אפרים" ולא זו שבדרום שפלת החוף, שהייתה בנחלת יהודה.

23. יחז' ל"א, א-ד.

24. בסנהדרין צב, ע"ב.

25. מספר השנים שקבע ה' לגרותם של זרע אי"א "בארץ לא להם" (ברא' ט"ו, יג).

* **הערת המערכת:** בני אפרים שהקדימו לצאת ונהרגו, היו בני שותלח שהיו דור רביעי ליוסף כנאמר "וירא יוסף לאפרים בני שלשים" (בראשית נ', כג).

26. פרי בשלח י"ג, יז.

נאמר שם: “...ד”א כי אמר אלקים - זו מלחמת בני אפרים, שנאמר: ואלה בני אפרים שותלח וגוי וכתוב בני אפרים נושקי רומי קשת הפכו ביום קרב”. כך מפרשים רש”י ומצודות פסוקים אלה. גם א”ע מזכיר פירוש זה, אלא שקוראהו י”דך דרשי. גם רד”ק מזכירו ודוחהו, כנראה, מאותה סיבה.

על כל פנים רואים מן הני”ל, שבני אפרים, ואולי גם בני בנימין, דחקו את הקץ ובאו לכלל טעות ולדעת, בשל הלהיטות לממש את מתנת סבא יעקב ואת ברכתו.

3. בדהי”א ח’ יג נאמר עוד: “וברעה ושמע”²⁷ המה ראשי האבות ליושבי אילון המה הבריוח את אנשי גת”. לפי “דעת מקרא” יש בפסוק זה פירור ידיעה נוסף המתקשר לקודם, דהיינו: בני בנימין גרשו את בני גת (=גייתים) ממקומם כנקמה על שהרגו את בני דודיהם, בני אפרים, כני”ל. לדעת, אפשר ללמוד מכאן עוד משהו, שלא רק בני אפרים “מנו לקץ וטעו” ויצאו ממצרים לפני הזמן, אלא גם בני בנימין עשו כן. ולא יפלא הדבר, שכן בנימין היה האח הקרוב ביותר ליוסף (שהרי היו גם מאם אחת) ומסתבר שהשפעתו עליו הייתה גדולה מאשר על יתר אחיו.

התנהגות שבט אפרים בתקופת השופטים

מתנת יעקב וברכתו, שגרמו כאמור לאפרים לטעות במנין הקץ והם היו אפוא הראשונים ששבו לארץ והתיישבו בה²⁸. עובדה זו הכניסה בליבו יומרה לחשוב, שהוא ראש השבטים ועיקרם ושאיין לצאת למלחמה באויבי ישראל, אלא אחר התייעצות איתו ושיתופו. ואם איזה שופט יצא לאיזו מלחמה באויבי ישראל מבלי לשתף אותו, הוא נפגע מאוד ובא אליו בטענות חזקות. כך קרה לגדעון, אחר מלחמתו במדיינים ואחר נצחונו המזהיר²⁹ עליהם: “ויאמרו אליו איש אפרים מה הדבר הזה עשית לנו לבלתי קראות לנו. כי הלכת להלחם במדין ויריבו איתו בחזקה”³⁰. וכך קרה ליפתח, אחר מלחמתו בבני עמון ונצחונו: “ויצעק איש אפרים... ויאמרו ליפתח מדוע עברת להלחם בבני עמון ולנו לא קראת ללכת עמך, ביתך נשרף עליך באש(!)”³¹.

27. מצאצאי בנימין.

28. שגם אם כתוב בכתובים הני”ל שבני אפרים “הפכו ביום קרב” ו”הרגום אנשי גת”, אין להניח שכולם נהרגו; אלא מקצתם נהרגו ורובם נשארו בארץ והתיישבו בה.

29. אף כי בסוף המלחמה שלח מלאכים בכל הר אפרים בפקודה, שירדו וילכדו להם את המים ואת הירדן.

30. שופ’ ח’, א.

31. שם י”ב, א.

גדעון, שהיה פיקח ועניו, ידע כיצד להרגיע את בני אפרים ולהניח את רוחם כנאמר: "אז רפתה רוחם מעליו"³². יפתח שלא ניהן במידות כאלו³³, יצא למלחמה בבני אפרים והרג מהם ארבעים ושניים אלף³⁴.

שבט אפרים מקים ממלכה בישראל

כשמת שלמה המלך ורחבעם בנו בא לשכם, עיר מרכזית בנחלת אפרים, כדי להתמלך שם על כל ישראל, אמרו לו: "אביך הקשה את עולנו ואתה עתה הקל מעבודת אביך הקשה ומעולו הכבד ונעבדך"³⁵. גם אם נניח שהגוימו מעט, יש ללמוד מכאן, שאכן היה עול המסים והעבודה, שהטיל שלמה על ישראל די קשה³⁶; ובכל זאת לא מצינו שמישהו משבטי ישראל העז למחות על כך בחיי המלך, פרט לשבט אפרים. אמנם דבר זה לא כתוב מפורש, אבל אפשר ללמוד אותו מכללא. כשמחבר ספר מלכים מבקש להסביר מדוע "הרים ירבעם יד במלך", הוא כותב כך: "וזה הדבר אשר הרים יד במלך... שלמה בנה את המלוא... והאיש ירבעם גבור חיל וירא שלמה את הנער כי עושה מלאכה הוא ויפקד אותו לכל סבל בית יוסף"³⁷.

מבחינת הפשט ולדעת המפרשים האחרונים³⁸, סתם הכתוב את הסיבה, אבל רמז לה במשפט: "ויפקד אותו לכל סבל בית יוסף"; כי אין יסבלי במקרא אלא עבודת מס³⁹. מסתבר אפוא, ש"סבל בית יוסף" היה אחת הסיבות, ואולי העיקרית שבהן, להרמת ידו של ירבעם במלך ולא בלי גיבוי של שבט אפרים ואולי גם של שבטי מנשה ובנימין הכלולים ב"בית יוסף".

ירבעם קיבל עידוד למרידתו בשלמה גם מגורם אחר חשוב ביותר, שלא פילל לו כלל, והוא - הנביא אחיה השילוני. זה פגשו, כשיצא ירבעם מירושלים, והוא פרש לפניו את התכנית האלוקית לקרוע ממלכות שלמה עשרה שבטים, כעונש על חטאותיו, ולהקים מאלה ממלכה נפרדת, ממלכת ישראל, בראשותו של ירבעם. התכנית וסיבתה האלוקית מפורטים למדי במל"א י"א, כט-מ ואין צורך לחזור עליה כאן.

32. שם ח', ג.

33. ראה את אפיונס במאמרי "לדמות השופטים" שבספרי "בשבילי מקרא וחז"ל" מעמ' 96 ואילך.

34. שם, ד-ו. יש מן האחרונים, שרואים במספר זה הגזמה.

35. מל"א י"ב, א-ד.

36. אמנם במל"א ד', כ כתוב: "יהודה וישראל רבים... אוכלים שותים ושמים" ושם ט', כ-כב כתוב בפירוש ש"למס עובד" לקח שלמה מן עמי כנען שנותרו בארץ ולא מבניי, אך אכמ"ל.

37. מל"א י"א, כו-כח.

38. ראה "ידעת מקרא" למקום ועוד. וכן שמות א', יא.

ועם מות שלמה הגשים שבט אפרים את שאיפת הדורות שלו והקים את ממלכת ישראל בראשותו של ירבעם, שנתקיימה למעלה ממאתיים שנה.

אמנם ממלכת ישראל לא הייתה יציבה כממלכת יהודה. זו ידעה זעזועים רבים, שנגרמו לה בייחוד ע"י החילופים התכופים של בתי המלוכה³⁹ וע"י קרבתה היתירה לאויביה, שכניה הקבועים של ישראל - ארם, עמון ומואב. קיצור ימיה לעומת ממלכת יהודה (זו הוסיפה להתקיים עוד כמאה וארבעים שנה לאחר חורבנה של ממלכת ישראל) בא לה בעיקר בשל סטיית התרבותית הגדולה, הדתית והמוסרית, והתקרבותה לתרבות הגויים שסביבה. ועל כך הוכיחה קשות הנביאים הרבים, שקמו בתוכה ובממלכת יהודה.

ברם, את רובה של הסטייה כבר עשה ירבעם בן נבט, מייסד ממלכת ישראל. לפי מל"א י"ב, כח-לג הוא עשה "שני עגלי זהב" ושם "את האחד בבית אל ואת האחד נתן בן דן" ואמר לעם: "רב לכם מעלות ירושלים הנה אלהיך ישראל... ויעשה את בית במות ויעש כהנים מקצות העם, אשר לא היו משבט לוי ויעש ירבעם חג בחודש השמיני כחג (הסוכות) אשר ביהודה".

כל זאת עשה מטעמים מדיניים ככתוב שם⁴⁰: "ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בית ה' בירושלים ושב לב העם הזה אל אדניהם אל רחבעם... והרגוני...". ואם נשאל: מבניו של אפרים, בנו של **יוסף הצדיק** - כיצד זה יצא מין ירבעם בן נבט כזה "אשר חטא ואשר החטיא את ישראל"⁴¹ ושלפי המשנה⁴² הוא אחד משלושת המלכים, "שאין להם חלק לעולם הבא"⁴³? על כך יש להשיב, לדעתי, בדבריו של ר' אלעזר בפרקי אבות (ד', כח): "הקנאה התאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם", או בדבריו של ר' יהושע בן פרחיה⁴⁴: בתחילה כל האומר עלה (לגדולה) אני כופתו ונותנו לפני הארי; עתה (משעלית) כל האומר לי רד ממנה אני מטיל עליו קומקום של חמין; שהרי שאול ברח ממנה וכשעלה בקש להרוג את דוד".

לאמור: אין כשררה שמקלקלת את האדם, כיחיד כרבים.

39. ראה פרטים על כך במאמרי "המלוכה והנבואה בישראל", שבספרי "בשבילי המקרא והחינוך".

40. מל"א י"ב, כז-כז.

41. שם י"ד, טז. ט"ו, ל.

42. משנה סנהדרין י"א, א.

43. השניים האחרים הם: אחאב ומנשה.

44. מנחות קט, ע"ב.

45. בירושלמי פסחים ריש פו גירסת הדברים שונה במקצת.